

MÁRIÁS JÓZSEF

A látó ember

„Az igazi (valódi) értelmiségre elsősorban a kritikai gondolkodás és attitűd, a kategorikus imperatívusszal való elkötelezettség jellemző. Azért cselekszem, mert individuális voltomban szükségét érzem, hogy kritikai elhatározásomat tett kövesse.”

Fábián Ernő (1934–2001) naplójegyzeteiben olvashatjuk az írásunk jellegéjeként idézett szavakat, amelyek a tizenegy esztendővel ezelőtt elhunyt kovásznai író hitvallásaként is tétélezhetők, akit – temetésén – Németh Zsolt oly találóan jellemzett: „...tanár volt. Igazi tanár. Nemcsak egy iskola, hanem a nemzet tanítója is.” Tíz esztendő múltán a szülőváros szobrot állított emlékére. Vargha Mihály szobrászművész bronzba öntött alkotása egy markáns arcú, a jövőbe tekintő, annak titkait kutató személyiséget idéz elénk, aki „arra tette fel életét, kivételes elméjének minden erőfeszítését arra irányította, hogy szolgálja a magyarság közösségének fennmaradását”.

A *Naplójegyzetek* kiadása, továbbá a kovásznai szoboravatás és emlékkonferencia jogosan kelti fel az érdeklődést Fábián Ernő személyisége iránt. Ki volt az az ember, aki a titkos napló oldalain oly megrendítő képet tár elénk a romániai magyarság, az erdélyi magyar értelmiség sorsáról? Ki volt az a személyiség, aki a peremlét állapotában és elzártságában is képes volt ablakot nyitni a világra, befogadni és értelmezni az onnan érkező szellemi áramlatokat?

Életútja, munkássága a totalitarizmusba torkollt román kommunista hatalom évtizedeiben bontakozott ki. Esmélkedését a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium és a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem határozta meg, abban az időben, amikor még maga is hitte, hogy „az új társadalom az értékek szintézise lesz”. Az élet azonban rácaffolt az álmokra, a könyvtárak meghitt csendjében körvonalazódó társadalomképre. Rá kellett döbbsennie, hogy a mindennapokat nem az értékek iránti tisztelet, hanem a hatalmon levő ideológia irányítja, mely az idő múltával egyre torzul, mind keményebb, durvább eszközökhöz nyúl. S ő, aki már az egyetemen sem elégedett meg az előadásokon hallottakkal, sarjadjó kérdései és kételyei megválaszolására „másik egyetemet” választott; „magánegyetemének meghívott tanárai közt tiszteletet parancsoló „előadók” szerepelnek: Platón, Arisztotelész, Descartes, Kant, Ortega y Gasset, Huizinga, Madariaga, Németh László, Szekfű Gyula, Hajnal István, kiknek nevét hiába kereste volna az előírt kötelező olvasmányok szerzői között. Később, a katedrán, iskolagazgatóként is ugyanilyen értékkeövető módon viszonyul hivatásához, az iskolai tevékenységen túl is kutatni kezdte az élet mozgató rugóit, az egyre irracionálisabb társadalmi kérdésekre adható válaszokat.

A KATEDRÁN

„Minden lényegi átalakulást előidéző reform vagy forradalom velejárója a változások szükségességét megérző és megértő művelt emberfők nevelése.”

Az ifjú történelem–filozófia szakos tanár mély hittel és tenni akarással lépett a katedrára. Előbb Illyefalván, majd Lisznyón, 1961-től pedig szülővárosa – Kovászna – gimnáziuma igazgatója és tanáraként tapasztalhatja meg, hogy mily óriási szakadék tátong az egyetem padjaiban szőtt álmok és a rideg valóság, a szép, magasztos pedagógiai elvek és a mindennapok merev ideológiai kalodája között. A kritikai gondolkodással megáldott, értékorientált

[*Műhely*]

tanáregyéniség konokul keresi azokat az ösvényeket, amelyeken elveivel való megalkuvás nélkül haladhat, szolgálhat. Gondolatait, tapasztalatait megosztja pályatársaival is. *Az Ismeret-halmazt vagy önálló gondolkodást?* (1969), *az Ifjúsági sikermodellek* (1972), a *Gondolatok a műveltségről* (1972), *Tantárgy vagy gondolkodásmód?* (1978), *A középiskolások életmódjáról* (1975) című írásaiban a tanítással, neveléssel kapcsolatos töprengéseinek, útkereséseinek ad hangot.

A prágai tavasz eufóriáját követő években negatív, káros fordulat következik be a romániai közéletben. 1971-ben Fábíán Ernőt minden indoklás nélkül – felsőbb parancsra – leváltják igazgatói tiszttségéből. Mi is lehetne az írás ördögétől megszállt ember válasza, mint egy mű, amelyben kibeszélheti fájdalmát, hangot adhat elveinek. A nagy előd, Apáczai Csere János sorsa, üldöztetése, haladó elveivel elszenvedett meghurcoltatása, bátor kiállása érlelődik értékes kismonográfiává s a kolozsvári Dacia Könyvkiadó jóvoltából jut el 1975-ben több mint hatezer példányban az erdélyi magyar olvasó közönséghez. A XVII. század haladó tudományossága, pedagógiai eszméi, az azokhoz való hűség a múlt század hetvenes éveiben proteszt-kiáltásként visszhangoztak. Amikor körülöttünk egyre-másra sorvasztották az anyanyelvi oktatást, Apáczairól elmondhatta: „Munkáját, a társadalom és az iskola reformálását, az anyanyelvű tudományosság létrehozását sorsszerű hivatásként fogta fel, amellyel részt vállalt az új világ megteremtésében.” Reform, anyanyelvű tudományosság, új világszemlélet... – micsoda eretnek gondolatoknak számítotok azokban a hetvenes években?! Amit még tetézni lehet! „Apáczai felismerte, hogy az újkori társadalom alapkövetelménye az anyanyelvű tudományosság megteremtése [...], az irodalom mellett a tudományt is édes anyanyelvén akarta megszólaltatni.” Apáczai a nemzetté válás kezdeti stádiumában nyúlt a témához, Fábíán Ernő a romániai magyarság nyelve és kultúrája ellen indított, annak felszámolására, a nemzeti-ség beolvasztására irányuló hegemonisztikus, egyre erőszakosabb időszakban állítja népe elé intő példaként a gyulafehérvári/kolozsvári tanár eszméit, kitarását, harcát. Az ő példája nyomán, aki kora retrográd, konzervatív szellemével szállt szembe, a monográfiaíró (még) kimondathatta: „A tekintély ideológiájával az egyéniség önálló gondolkodását, véleményalkotási szabadságát állította szembe.” Ez volt kora kategorikus imperatívusza, a kortársaknak szóló intés: hagyományaink, anyanyelvünk, kultúránk megőrzéséért, ápolásáért magunknak is ki kell állnunk a küzdőterre! Akinek füle volt – meghallhatta. Amint azt a mondatot is, amelyet akár a gyermekeiket román iskolákba írató, az anyanyelvüket talmi délibábos ígéretekért feladó szüleiknek címezhetett: „A bűnök között, amelyekből kifogyhatatlan az emberi természet, a legnagyobb az anyanyelv elvétele, olyan véték, amelyre nincs bocsánat.” Az idézetek sorát még hosszan sorolhatnánk.

Hasonló szándékkal fordult nagy példaképe, Németh László pedagógiai munkássága felé. A Kriterion Könyvkiadó népszerű Téka-sorozatában megjelent kötet, a kísérletező író műhelyébe enged betekintést; Fábíán Ernő arra alapozva kínál pályatársaival tanulságos, megfontolandó, hasznosítható ötleteket, tanácsokat. Az előszó – *Az ígéret iskolája* – áttekinti Németh László pedagógiai munkásságát, a budapesti iskolaorvosi és hódmezővásárhelyi gimnáziumi tapasztalatait. Az általa még a harmincas években kiérlelt fogalom – a szellem embere – időtálló tartalommal telítődött: benne „ott fészeng a szellemiség örök ösztöne: a jelenségeket együtt, egyben látni. A szellem: rendező nyugtalanság. A szellem nem tud belétörödni az elszórt tények halmazába, ő az összefüggéseket keresi. Nem elég a világ, világkép kell. Faltól falig szakadatlan veti a szálakat, ő az a pók, aki minden jelenséget a megértés hálójába fonna.” Fábíán Ernő életútját, munkásságát ismerve, nyugodt lelkiismerettel mondhatjuk: Németh László definíciója akár róla írt jellemzéseként is tételvezhető. Őt is a rendező nyugtalanság, az összefüggések keresése, új világkép alakítása sarkallta. Amint Apáczai-kismonográfia esetében, ezúttal is valóságos példatárként idézhetők a Németh László-tanulmányokból kiszűrt, aforizmaként fogadható „eretnek” gondolatok: „Minden lényegi átalakulást előidéző reform vagy forradalom vejejárója a változások szükségét megérző és

megértő művelt emberfők nevelése.” Kimondja, leírja ezt akkor, amikor körülötte egyfolytában zengik a legtökéletesebb társadalom vívmányait, a zseniális vezető bölcseleimet. Félművelt közömbösek élnek vissza hatalmukkal, a lezüllesztett oktatás mindennek nevezhető, csak értékteremtő, kiművelt emberfőket szárnyra bocsátó műhelynek nem.

AZONOSSÁGTUDATUNK ALAKÍTÁSA SZOLGÁLATÁBAN

„A kötelességek között a legnemesebbik a közösségért végzett és vállalt feladatok teljesítése.”

A szegedi egyetemi folyóirat, az *Aetas* 1988/2. száma közli Fábíán Ernő műveinek 1984-ig számba vett bibliográfiáját. Belőle kitűnik, hogy a pedagógiai írások lassanként háttérbe szorulnak, a szellemi horizont kitágul, új s új témaköröket fedez fel. *A vidéki értelmiség társadalomrajzához* (1971), *Gondolatok a műveltségéről* (1972), *Mocsáry Lajos testamentuma* (1973), *Gondolatok a nemzeti kultúráról* (1979), *Nemzetiség és egyetemesség* (1980), *Nemzet, nemzetiség, érték* (1981)... – hogy csak néhány címet ragadjunk ki – már jelzik jövőbeni érdeklődésének, kutatásainak fő csapásait: a társadalomtudományok iránti érdeklődést, a nemzeti és a nemzeti-ségi kérdés elmélyült tanulmányozásának irányát. Mind-mind arra utalnak, hogy beérett a vetés, Fábíán Ernő szavaira figyelni kell, hisz minden gondolata, minden sora közössége sorsa iránti aggodalmát fejezi ki, az erdélyi magyarság identitásának erősítésére, hagyományainak és értékeinek védelmére összpontosul. Írásai elméleti megalapozásként szolgálják egy valóban demokratikus berendezkedésű, a közösségek és az egyének szabadságjogait egyaránt tiszteletben tartó állameszme kikristályosítását.

A különböző lapokban, folyóiratokban – *Korunk*, *A Hét*, *Tiszatáj*, *Új Látóhatár* – közölt írások egy-egy részkérdésre koncentrálnak. A nyolcvanas évek elején megjelent kötetek erőteljesebb, tárgyiasabb, sokoldalúbb elemzésekre nyújtanak lehetőséget.

Míg Apáczai-kötetében a szellem világa, az anyanyelven megszerzett műveltség kérdése került előtérbe, az Eötvös József életét és munkásságát elemző kismonográfiában a közélet, a társadalom átalakítása, a szabadelvű politika, a szabadságjogok kérdése áll a kutatás és elemzés középpontjában. Az *én is szeretném* című Eötvös-költemény sorait akár Fábíán Ernő szellemi műhelyének homlokzatára is fölírhatnánk: „De engem fölver nyájas képzetimből / Komoly valónk súlyos érczvara; / Fajom keserve hangzik énekimből, / Dalom nehéz koromnak jajszava. // (...) // S ilyen legyen dalom: egy villám fénye, / Egy könny, kimondva ezrek kínjait; / Kit nem hevít korának érzeménye, / Szakítsa ketté lantja húrjait.” A sorokban a nemzeti sorskérdések megszállott, elkötelezett embere szólal meg. Fábíán Ernő kora nélkülözte a romantikus kor elemeit, kemény ideológiai és hatalmi eszközökkel szabott gátat a gondolat szárnyalásának. Az igazi értelmiség ekkor sem hallgathatott! A lantot letenni ekkor sem lehetett. Eötvös állambölceleti munkáiban, az általa benyújtott törvényekben föllelhető gondolatok, az oktatással és a nemzetiségi szabadságjogokkal kapcsolatos nézetei száz év múltán is követhető célokat, hasznosítható ideákat tartalmaznak. Ezek kiaknázása, fölmutatása Fábíán Ernő olvasóiban tudatosította szabadságjogaik súlyos korlátozottságát, ráébresztette sérelmeik tarthatatlanságára. „A modern államban csak úgy lehetséges a politikai jogok gyakorlása, ha a közakaratot megtestesítő jogrend alkalmat nyújt, hogy kisebb közösségek önmaguk foglalkozzanak közügyeikkel. A szabadság jogállapot is.” Az ilyen és ehhez hasonló sorok igencsak elgondolkoztattak arról, hogy a regnáló hatalom mitől is fosztja meg őket. De ugyanő világlított rá arra is, hogy a változást csakis „cselekvő individuum” segítheti elő, az erős jellemű, szilárd hit és meggyőződésű „homo moralis”, aki „környezetét nem személyes benyomásai alapján, hanem a valóság szerint ítéli meg, cselekedeteiben nem vágyait, hanem azokat az elveket, törvényeket követi, melyeket belátása helyesnek mutat.”

[*Műhely*]

Melyek lehetnek ezek az elvek, törvények? Elsősorban és mindenekfelett a közösségért végzett munka. A közösségi létezés, az azonosságtudat elméleti kibontását, az abból fakadó cselekvési irányok tudatosítását állította az 1982-ben megjelent kötet két tanulmánya vizsgálgódásának középpontjába. Az egyetemes és a partikuláris összefüggéseinek feltárásával elemezte a közösségeket megtartó, azokat eltető feltételeket, erőforrásokat, ideológiákat. Példaként az erdélyi századokon átívelő és az őket megtartó autonómiáját, továbbá a *communitas siculorum*, azaz a székelység önkormányzati hagyományait idézte az olvasó elé. A francia forradalom „vívmánya” – egy nemzet, egy nyelv, egy állam – a kisnemzeti közösségek felszámolásához, az államnemzetbe történő beolvadásához vezetett. Hasonló sors várt a proletárforradalmak alattvalóira is. Az internacionalizmusra épülő ideológiában „a nemzeti/nemzetiségi kérdés elveszíti jelentőségét, mert a szocialista termelési viszonyok a nemzeti sajátosságokból adódó »másodlagos« különbségeket fokozatosan és elkerülhetetlenül megszüntetik”. Hogy ez miként is folyik le, azt az erdélyi magyarság a saját bőrén megismerde, rábredhetett arra, hogy „a nemzetiségi kérdés bármilyen rendezése demokrácia nélkül lehetetlen”. Ezt leírni, kimondani – a nyolcvanas évek elején, amikor a politika fennen zengte a nemzetiségi kérdés megoldottságát – bátor cselekedet volt. Amint az arra való emlékeztetés is, hogy a nemzetiségi önszervezésnek Erdély esetében voltak sikeres előzményei, példái is. Az első világháborút követően létrejött transzszilvanizmus „...az új helyzetbe került erdélyi magyar nemzeti kisebbség önazonosságát tudatosító ideológiaként keletkezett”. Fábíán Ernő a Makkai Sándor, Tavasz Sándor, Imre Lajos, Kós Károly és mások által megfogalmazott célokat – a hetvenes évekbeli irodalmi kánontól eltérően – pozitívan értékelte: „a nemzeti azonosság megőrzését és gazdagítását szervesen összekapcsolták a nemzetiségi viszonyok méltányos, etikai elvek és értékeszmék szerinti rendezését. Ez tette és teszi a transzszilvanizmust mint nemzetiségi azonosságot tudatosító ideológiát értékes, a mának is tanulságokkal szolgáló hagyománnyá.” Az erkölcsi fogantatású erdélyi gondolat a szellem erejével, a népművelés által, a sorsközösség, a természetlémény, az otthonérzés tudatosításával kívánta elérni és szolgálni az együtt élő etnikumok közti harmonikus együttműködést. Nem rajtuk múltott, hogy egy szép, nemes gondolat nem teljesedhetett ki. „A demokratikus látszatokat felrúgó, egyre inkább központosításra s ezzel egyneműsítésre, az uralom tekintélyére orientált politikai struktúra nem tűrte az uralkodó felfogástól eltérő érdekeket és értékeket, ezért fokozatosan megvonta a különbözőzéshez való jogok gyakorlását. A félelem és a szenvedélyek vesszőfutásra ítélték a józan ítélőképességet a közös dolgok ügyében. Aki mást akart, annak vállalnia kellett a tragikus szerepet, az elbukás kockázatát. Ez nem lehetett másképpen.”

Az idők változtak, a történelem új helyzetet teremtett az erdélyi magyarság életében. A második világháborút követő demokratikus kibontakozás álma és lehetősége csakhamar szertefoszlott. A diktatúra évtizedei alatt is voltak oly jelek – a magyar forradalom, a prágai tavasz, a lengyel Szolidaritás-mozgalom, a Zsil-völgyi bányászsztrájk, a brassói munkástüntetés –, amelyek érzékeltették a rendszer válságjeleit, előrevetítették a közlő végórát. A politikai fejleményeket értő elemző gondolkodók felismerték a rendszer agóniáját, és a lelkük mélyén hittek az elkerülhetetlen összeomlásban. A jövőt kutató, egy valóban demokratikus államberendezést vizionáló gondolkodó előtt világossá vált, hogy a majdani kibontakozás elképzelhetetlen egy alaposan felkészített értelmiségi réteg nélkül. Milyen legyen az? Fábíán Ernő szerint – Németh László gondolataira alapozva – „az egyén értelmiségi volta alkotó magatartásban, cselekvő életben kell hogy megmutatkozzék. Az elidegenedésben, a hitelüket vesztett eszmék és kiüresedett szavak korában a személyes példának van igazán mozgósító ereje.” A cselekvő értelmiség arcvonásai körvonalazódnak az 1984-ben megjelent gondolatgazdag, pár hónap múlva betiltott kötetében, *A példamutatás erkölce* lapjain. Ők lesznek azok, akik – a kommunista ideológia elvakult vezetőivel és janicsárjaival, a ranglétrához és

jövedelemhez igazodókkal, az eszközemberekkel ellentétben – az „ésszerű keresése” szolgálatába állnak, a tudatos létet vállalva, a jogok megszerzésének és megtartásának érdekében szállnak síkra. Az értelmiség képzése feltételezi a magas színvonalú, a korszerű ismeretek megszerzését célzó anyanyelvi oktatás kiépítését, hagyományaink ismeretét, cselekvési mintaként való hasznosítását. Olyan személyiségekre van szükség, akik nem elégednek meg a descartes-i aforizmával – „cogito, ergo sum” –, hanem továbblépnek, szembenéznek a valósággal, vállalják annak kihívásait, hozzá társítják a kételkedést, az elemzést, a cselekvésre és alkotásra késztetést. Olyan személyiségekre van szükség, akik szembe előtt ott lebeg a felismerés: „A nemzetiségi egyenjogúság csak demokratikus társadalomban válhat valósággá, amikor a törvények nem előírják a normákat, hanem kifejezik a nemzetiségek létviszonyait, és biztosítják a tudatosodás lehetőségeit.”

Fábián Ernő, a tudatosodás folyamatát elősegítendő, az elméleti megalapozás érdekében jeles történelmi és szellemi elődök példatárát állítja elének. Bethlen Gáborban „a lényeglátással összhangba hozott ésszerű cselekvés” politikai realizmusát, Apáczai Csere János tanáiban a testet öltött figyelmeztetést: „Elvész a nép, amelyet nem bölcsességgel, tudással vezetnek. A megújhodásnak a szellemben és az erkölcsben kell jelentkeznie.” Széchenyi István személyében a „józan theóriák” apostolatát, az általa megrajzolt „kiművelt emberfők” emberideálját s azt az intést, miszerint „az egyén felszabadítása nélkül a közösség sem lehet szabad”. Az erkölcsi példamutatás – a szerző által „épített” – panteonjában ott találjuk Ady Endrét, ki oly keserű hangon vizionálta a szétszóródásra ítélt nemzet jövőjét: „S még a templomot se építettük föl / [...] S fölolvastt a világ kohója / S elveszünk, mert elvesztettük magunkat.” Ezzel rokon gondolat olvasható ki Bánffy Miklós regénytrilógiájából, valamint a féktelen temperamentumú Szabó Dezső profetikus írásaiból. Tanulságul szolgál a jövő nemzedékének a korszerűsödés igényét valló Eugen Lovinescu, az európai civilizáció értékei előtti nyitottság szükségességét hirdető Tudor Vianu, a neves holland kultúrfilozófus Johan Huizinga, az emigrációban is a nemzet gondjaival azonosuló Cs. Szabó László is. E jeles sorban különös rang illeti meg a minőség forradalmát meghirdető Németh Lászlót, az örök kísérletező ideaembert, kitől maga is megtanulhatta a sokoldalú, lényeglátó tájékozódás képességét, s azt, hogy „nincs olyan helyzet, állás, csapás, amelyet a valóság vallatásához és a kísérletezéshez szokott elme ne tudna laboratóriumává változtatni”. Valamint azt is, hogy „az írástudónak személyes példaadásával is szolgálnia kell a közös vállalkozásban fogant feladatokat”.

AZ ÉLET REJTETT BIRTOKÁN

„Szörnyű súlya az életnek, ha mindennap azt tapasztalod, hogy mekkora nulla vagy. [...] Tehetetlen vagy, nincs fajsúlyod, csak a nehezét érzed körülményeidnek. Legfeljebb önmagad előtt lehetsz valaki.”

Fábián Ernő szolgálatára, az általa vállalt és hirdett eszmékre fölfigyelt a rendszer hírhedt titkosrendőrsége, „a gondolat és a szó porkolábjai” is. Egyre több jel mutatott arra, hogy lépteit követik, szavait följegyzik, telefonját lehallgatják, írásait komoly cenzúra alá vetik, besúgók hálója veszi körül. Az író, akit életre szólóan magához láncolt az írás ördöge, nem torpanhatott meg, nem adhatta föl, keresnie kellett a lehetőségét annak, hogy a pillanat, a mindennapok lelket kínzó eseményeket és az azok nyomán született reflexiókat rögzítse. Az önkifejezés belső késztetése, a titkosan vezetett napló, nemcsak egy szubjektum önmagával viaskodó lélek szavakba rögzített lenyomata, hanem az író és a társadalom közti konfliktus eszkalálódásának rendkívül nyílt és őszinte tükre is. Oly dokumentum, melynek meglétéről sem a család, sem barátai nem tudhattak; ha illetéktelen kezekbe jut, súlyos jogi következményeket vont volna maga után. Az otthon melegén és biztonságán túl kreált egy

[*Műhely*]

másik azilumot – az élet rejtett birtokát –, hova legőszintébb gondolatait menekíthette a világ zsarnok szeme elől, kordokumentumként, tanúságképpen az utókornak. Halála után, írói hagyatéka számbavételekor került elő az a kilenc füzet, amely *Naplójegyzetek, 1980–1990* címmel jelent meg, vált közkinccsé, rendkívül értékes alkotással gazdagítva az erdélyi emlékirat-irodalmat. Mit kínál, mit nyújt e kötet az olvasónak? A napló „egy nemzeti kisebbséghez tartozó, kisvárosi értelmiségi őszinte beszélgetése önmagával a világtörténelem egyik legkomorabb kommunista diktatúrájában”. Ezzel egybecsengő értékelés: „Kovászna város és megye nyolcvanas évekbeli közállapotainak forrásmunkáját tartjuk a kezünkben. Az események túlmutatón a naplójegyzetekben *egy diktatúra működésének évekig végzett, jelen idejű elemzése és egy társadalmilag elkötelezett értelmiségi reflektálása* jelenik meg.”

A Bárdi Nándor és Filep Tamás Gusztáv által közzétett naplójegyzetek a román kommunista diktatúra legkeményebb éveibe engednek betekintést. Az olvasó tájékozódását segíti elő az általuk jegyzett rendkívül gazdag tárgyú ismerettel megírt, elmélyült elemzést nyújtó bevezető tanulmány – *Az ideológia és valósága – A példaadás lehetőségége*. Szempontok Fábíán Ernő naplójegyzeteihez –, valamint a kötet zárófejezeteként megjelentetett appendix, Peti Emese írása: *Az állambiztonsági dossziék Fábíán-képe*.

A *Naplójegyzetek* tartalmi, terjedelmi szempontból három részre oszthatók: az 1980–1983-as évek a kiábrándulás első reflexióit rögzítik; az 1984–1989 közti bejegyzések alkotják a naplójegyzetek kemény magvát, írásai közlésének teljes betiltása, az elnémíttatás éveit ölelik fel, az illúziók teljes összeomlásának esztendeit; az 1990-ben lejegyzettek pedig a rövid életű felzabadoeltság érzetét, a tettekészség tanúságát s az újabb illúzióvesztés lelki állapotát tárják az olvasó elé.

Az első esztendő feljegyzései a naplójegyzetek expozíciójaként is tétélezhetők. „Közép-Európának nincs jövője, a legszebb elképzelések is szétfoszlanak...” – olvashatjuk mindjárt az első napon írott sorokban. A képzeletbeli kamera a továbbiakban közelképbe vált, s mindjárt az egyik legégetőbb erdélyi kérdéskörre fókuszál: „...megindult a betelepítés [...] széttörök az etnikai egység”. 1983 februárjában a magyarellenes közhangulatra hangolt államideológia céljait sorolja: „Beszorítani a nemzetiséget, önkörében elszigetelni a külvilágtól, kisebbségi érzést kialakítani bennük [...] elvágni a hagyományaitól, nyelvük közéleti használatától, fokozni bennük a többség gyűlöletét és agresszivitását a közemberek oldaláról, hogy a lelki és szellemi terror alatt összeomljanak. [...] Kifelé pedig megtartani a *látszatokat* – az áruló képviselőiken keresztül.” Mit tehet a magyarság e helyzetben? „...menekülni kell, fogózni kell valamibe. Ez a nyelv, a hagyományok, a szokások, a közösség melege.” Önmagában ez sem elég. Égetően szükség lenne az anyaország védelmére, arra, hogy Magyarország nemzeti stratégiát dolgozzon ki, melynek „magában kellene foglalnia a politikai cselekvés távlati irányát, a népességi és kulturális fejlődés irányát, a nemzeti szellemi és lelki egészségének fejlesztését...”

Az 1984-es orwelli év *A példaadás erkölce* című kötetének megjelenésével még áldást jelent az alkotó számára, de annak visszavonásával egyidejűleg lezárja előtte a nyilvános megnyilatkozás lehetőségét, a titkos napló marad az egyetlen lehetőség gondolatainak, a világ és az ország eseményei kiváltotta válaszok rögzítésére. Ez magyarázza, hogy a bejegyzések mind sűrűbbé, gyakoribbá, a hang mind keserűbbé és radikálisabbá válik.

A naplójegyzetek természetéből fakadóan a kötet oldalain egy, a világgal és önmagával vívódó alkotó képe tárul elénk. Ebben előkelő helyen szerepel az anyanyelvi iskola sorsa, kereteinek egyre drasztikusabb leszűkítése, elrománosítása, a diákok jövőjéért érzett aggodalom, a mezőgazdasági munkákba történő mind gyakoribb bevonása. Hivatástudattal megáldott tanáregyéniség volt. Mily célt követett? „A lehetőségeken belül *édent* varázsolni az abszurd valóság fölé. Amolyan Németh László-i *nagy családot* alkotni a különböző intelligenciájú és neveltetésű tanulókból, hogy mindenki nemzetiségre való tekintet nélkül otthon

érezze magát az osztályközösségben. A becsület, tisztesség, ésszerűség és érdem uralkodjon közöttünk.” A „mikós szellem” megidézése is az oktatás és nevelés legfőbb irányvonalait foglalja össze: „Nem tudósokat akart nevelni, hanem olyan embereket, akik megbecsülik a tudást és az értékeket. Tudatosította bennünk a közösségi hovatartozást, nyelvünk és kultúránk szeretetét. Olyan realizmusra nevelt, mely nem engedi, hogy a képzeletével játszadozó nádszálember elszakadjon a valóság tényeitől. Főképpen megértette velünk, hogy tévedni lehet, de rongyemberek nem lehetünk.”

Sokszor visszatérő fájó gondolat az elszigeteltség, a magány, az „elviselhetetlen feleslegesség”, a tehetetlenség kínzó érzése. „Szörnyű súlya az életnek, ha minden nap azt tapasztalod, hogy mekkora nulla vagy. Sehol nem számíatsz, mindenkinek joga, sőt szentesített kötelessége, hogy beléd törölje sáros csizmáját, bizonyos hatóságok megverhetnek, rád foghatnak bármit, elvehetik könyveidet, írásaidat elégethetik, kirendelhetnek kapálni vagy árkot ásni. Tehetetlen vagy, nincs fajsúlyod, csak a nehezét érzed körülményeidnek.” A napló lapjain a csüggedés bénító kísértése – „maholnap magamra maradok” – váltakozik a remény halvány sugaraival, a mardosó kérdések és a bizakodás jelei váltólázként követhetők az évek során tett feljegyzésekben. „De mit csináljunk? Szolgáltassuk ki magunkat az ösztönösségnek és a primitívségnek? Merüljünk hazugságokba? S ha így cselekednénk, mit tudnánk megmenteni? Elvesztenénk európaiságunkat, hagyományainkból mindent, ami értékes, elkárhozzatnánk lelkünket, alkotó gondolkodásunkat cselészövésekkel való mesterkedésre cserélnék. Értelmiségi ilyet nem tehet.” Ehhez nyújt erőt és biztatást a remény, mely nélkül „sem a lét, sem a halál nem lehet teljes”, melyhez később hozzáteszi: „nincs olyan reménytelennek tűnő helyzet, melyen értelemmel és erkölcsiséggel ne tudnánk úrrá lenni”. Miként másképp, mint cselekvéssel. „...most tudnék a legtöbbet és talán legértelmesebben írni. Könyvet, tanulmányt, cikket. Része lenni a közéletnek. S éppen most vagyok abban akadályoztatva, könyveimet betiltották, másfél éve, hogy egyetlen újság vagy folyóirat sem közli írásaimat.” Nincs ennél fájóbb, kínzóbb érzés egy alkotó ember számára. Ötvenegyedik születésnapján jegyzi le: „Fontosabb műveim megírásával még tartozom. Betiltásom is akadályoz, hogy elkészüljek velük. Olyan vagyok, mint a megkötözött, az izmok még feszülnének, eszem is a helyén volna, ha engednék a cselekvést.”

Saját sorsán túlmenően, annál is hangsúlyozottabban foglalkozik a mind fokozottabb és agresszívebb román nacionalizmussal, melynek lényege: „a nemzetiségek megsemmisítése”, „a faji vagy nemzeti elhivatottság, a *mátság likvidálása*”. Az erdélyi magyar nemzetiség az uralkodó politika áldozatává vált: „Kifelé a megszokott ideológiai szóbeszéd az egyenjogúságról, emberi méltóságról, testvériségről stb., a valóságban a legkegyetlenebb ideológiai, lelki és fizikai terror, hogy megtörjék, szétzúzzák a nemzetiségeket.” Mit jelentett valójában a nemzetiségi kérdés „teljes mértékben” történt megoldása? Példaként nemzetközi analógiákra hivatkozik: törökországi örmények lemészárlását, a németek kegyetlen kitelepítését Közép-Európából, a magyarok jogfosztását Szlovákiában, a bulgáriai törökök névváltoztatási kényszerét, a pekingi véres megtorlást... A romániai magyarság elleni súlyos merényletként éli meg a „belső gyarmatosítást”, amely átrajzolja a magyarok lakta vidékek etnikai térképét, a történelemhamisítást, hagyományaink, emlékeink ápolását tiltó rendelkezéseket, anyanyelvünk használatának leszűkítését. „A román nacionalistáknak a magyarság nem kisebbség, hanem ellennemzetiség, olyan negatív princípium, amelynek likvidálásától függ a románság boldogsága.” Ugyanakkor utal a magyarság soraiban megnyilvánuló gyengeségekre is: „Az élet szentségének hitét veszítettük el. Nem érezzük rendeltetésünket, az egyszeri és megismételhetetlen önmagunk feladatait földi életünkben, minden összesűrűsödik a kilátástalanságban.” A mindennapokban ez „az emberek ellenálló erejének csökkenése”-ben, az önfeladásban, a meghunyászkodásban nyilvánul meg – mindenikét személyes, fájó érzésként éli meg. Érzi, hogy túl kellene lépni a napló keretein. „Már régen forgatom az eszemben egy na-

[*Műhely*]

gyobb lélegzetű esszének a tervét arról, hogy miért nem lehet a kisebbségi élet (lét) teljes értékű élet? [...] Erről igazából csak a mindennapok szorongatottságában lehet gondolkodni és írni, amikor érzed, hogy megfosztanak tehetségedtől, lehetőségedtől, mozgásszabadságodtól, mindentől, ami emberré tesz.”

Az 1987. év első napjaiban fogant bejegyzés a cselekvés kényszerének tervcsírája nem véletlen. A január 24-ei bejegyzés hírt ad arról, hogy elkészült a Dacia Könyvkiadó *Kismonográfiák* sorozatába szánt könyvterjedelmű Madách-tanulmány. *Az ember tragédiája* mélyreható elemzését nyújtó tanulmány a dráma főhősében oly szereplőt lát, aki „azért szabad, mert egyéni elhatározása szerint választhat jó és rossz között”. A tanulmány szerzője a személyiségében jelképpé emelt egyéni szabadságjogok tekintetében ennél is továbbment: „A közösségi nemzet nem foszthatja meg az egyes embert individualitásától. Egészen pontosan: a nemzet mint választott közösség nem nyomhatja el az individuumot. [...] A magas értéktartalmú nemzet az egyének alkotó energiáját szabadítja fel, a sok egyén akaratából kell kikristályosodnia a köz akarata és a társadalom organikus működéséhez oly szükséges politikai konszenzusnak. A nemzeti állam nem veheti tulajdonba az egyéni akarokat.” A „szellemi fegyőrök”-től felügyelt könyvkiadás ilyen s ehhez hasonló gondolatok közreadására nem adott engedélyt. (A kötet csak tíz esztendő múltán jelent meg.) Fábíán Ernő ekkor már tevékeny tagja a romániai magyar értelmiség kis csoportja által létrehozott Limes-körnek, részt vesz annak vitáulésein, melyeken új kisebbségi ideológia alapjai körvonalazódnak. Annak keretében vállalja – „én szívesen megcsinálom” – a népi írok ideológiájának monografikus feldolgozását. Ugyanott szorgalmazza a nemzetiség és kisebbség fogalmi tisztázását. Egy későbbi ülésen hangsúlyozza: „Ahhoz, hogy a vegetatív létből a cselekvő, öntudatos lét szintjére tudjunk emelkedni, szükségünk van ideológiára.” A népi írokról szóló monográfiát, sajnos, nem írta meg. De még ugyanebben az évben a szorongatottság prése alatt elkészül a Makkai Sándor ötven évvel előbb önmaga igazolására írott *Nem lehet* című esszéje ihlette vita-irat – *Amiért nem lehet és a lehetőség* –, melynek kezdősoraiban egyetért a nagy előd korát sokkoló értékelésével: „a nemzeti öntudat Európájában a kisebbségi lét nemcsak gyakorlatilag, hanem elvileg és lényegileg is tarthatatlan”. Rámutat azonban arra, hogy „a szellemi hontalanság”, „a nemzeti kisebbségek identitásának erőszakos likvidálása”-ra kitűzött cél nem válthat ki önfeladási reflexet. Az egyetlen menedék „a szubjektumhoz való ragaszkodás”. Ez távolról sem jelent valamiféle bezárkózást, kérget, óvóhelyet. „Ellenkezőleg, a kisebbségi lét emberileg és társadalmilag csak akkor lehetséges, ha önmaga előtt, a világ felé fordulva kifejezi létének értelmét, társadalomhoz, államrendhez való viszonyát, közösségi fejlődésének irányát és célját. [...] A kisebbségi kategória csak akkor nem veszti el értelmét, ha a kisebbség államalkotó, autonóm egységként, önerejéből és elhatározásából kapcsolódik az államhoz és társadalomhoz. [...] A jogfosztottság és kiszolgáltatottság megváltoztathatatlan sorsként való elfogadása első lépés az önleértékelés s az ezt követő teljes lebomlás felé.” Míg az előbbi gondolatok csak a titkos naplóban olvashatók, a szegedi *Aetas* folyóiratban közölt interjú már a nyilvánosságnak közvetíti Fábíán Ernő a nemzetiségi kérdés megoldását fejtegető gondolatait. A megoldás kulcsa: „...a kollektív alanyiség elismerése, egyéni és kollektív jogok biztosítása, a gazdasági és társadalmi lehetőségek nyitva tartása, a közéleti és kulturális érdekképviselet folyamatos érvényesítése. [...] a rendezés feltételezi a másság (identitás) egyenjogú és egyenértékű elismerése mellett azonos lehetőségek biztosítását az egyéni és kollektív alanyiságnak.” E gondolatok jelzik, hogy az alkotó a peremlét helyzetében is a jövőt fürkészi, írásait kísérleteknek nevezi, a cselekvés útját választja. Az exodust, a kivándorlást gyávaságnak, opportunizmusnak nevezi. A pályatárs, Huszár Sándor kitelepedésekor jegyzi be naplójába: „De elmenni nem lehet! Miért szolgáltatassuk ki földünket a hódítóknak?”

Minden külső jel – az elnyomás durvábbnál durvább megnyilvánulása – ellenére, a közösségi és a személyes kirekesztettség dacára, bátorító szavakkal zárja az 1987. évi naplóbejegyzést: „...túl kell élni ezt a testi és szellemi genocídiumot. És meg kell örökíteni az utókornak.” Kemény János fejedelemről kíván esszét írni. Írni, dolgozni kell, „mert a passzivitás

vagy a félénk hallgatás: kiegyezés”. Csakhogy bárhova fordul, a meghunyászkodás jeleit látja. „Most már csak a véletlenben és a csodás fordulatokban bízhatunk. S önmagunk erejében, ami még megmaradt. De meddig lesznek tartalékaink?”

Élénk figyelemmel követi az 1989-es magyarországi politikai fordulat kibontakozását. A hazai állapotokról keserűen állapítja meg: „Románia olyan csendes, mint egy halottas ház.” December 16-án a temesvári tüntetés nyílt lázadásba torkoll, néhány nap múlva a fővárosban elűzik, majd kivégzik a diktátor házaspárt. Ütött a várva várt változás órája? Fábián Ernő élénken figyel minden mozzanatra, az elhangzó beszédekre, a televízióban, sajtóban olvasható megnyilatkozásokra. „A nemzetiségi jogokat úgy *általában* hangoztatják. Ezekbe bele lehet fogózkodni, de »rendezni közös dolgainkat« – hát az még messze van. Bizalmam is mérsékelte. A nacionalista retorika nem jó jel. Ezen keresztül öröklődhetnek a régi ideológiai struktúrák is.”

„Kezdődhet az építkezés. A tervek megvannak, a fejekben. Megvalósításuk részben tőlünk függ. De milyenek lesznek a körülmények, főleg a többségiek reakciója jogos követeléseinkre?” – e gondolatokkal nyitja az 1990. évi bejegyzéseket, naplójának harmadik, záró blokkját. „...ki kell lépnünk a védekező helyzetből. Nem kérünk, hanem követelünk. Más lehetőségünk nincs” – fogalmazza meg a magyarság előtti feladat legfontosabb tételét. Maga is szerepet vállal szülővárosa közéletében, az RMDSZ országos tanácsadó testületének tagja lesz. Aggodalommal észleli a román nacionalizmus erősödését, újfasiszta szervezetek alakulását, ami családjára nézve sem marad következmények nélkül: március 13-án este ismeretlen személyek beverték házuk ablakát. Pár nap múlva megdöbbenéssel követi a marosvásárhelyi véres eseményeket. „Senkire sem számíthatunk, csak *önmagunkra*. Most már életre-halálra fajult a gyűlölet és az erőszak” – jegyzi naplójába, s pár sorral lennebb hozzáteszi: „Teljesen ki vagyunk szolgáltatva. Senki sem véd, akik szónokolnak, távol vannak. A barbárság azt tehet velünk, amit éppenséggel akar.” Kiábrándul a közéletből, mindabból, ami „forradalom” címszó alatt az országban zajlik. Erre utal a naplóbejegyzés utolsó mondata: „Veszélyes ideológiai játékok!”

„AHOL NINCS SZABADSÁG, OTT HAZA SINCS”

„...tartsa mindenki híven anyanyelvét, otthonától soha ne pártoljon el, hordozza kebelében gyermekkorának azon szép álmait, melyek bíborfényt derítenek földi útjára. Törekedjék mindenki a tökéletesedés felé azon sajátosságok és eredetiség alapján, melyre az Isten állítja.”

Az elhivatott, a köz szolgálatára elkötelezett gondolkodó állítja maga elé követendő jelégének Széchenyi István szavait. Oly személyiség, aki 1990 után nem „az állam fegyence” többé, hanem – Németh László szavaival – „a kötelesség épületében egy szabad zúg ura”, a rendező nyugtalanság kényszerétől vezérelve kiléphet a remetelétből, minden erejével átengedheti magát „az igazság pórussait szomjazó delejnek”, immár szabadon, senki által nem korlátozva fejtheti ki gondolatait, írhat és szólhat azokról a témákról, amelyek iránt a sötétség éveiben elkötelezte magát: a nemzet és a nemzetiség kérdésköre elméleti és gyakorlati vizsgálatának. Ám azt is megtapasztalja, hogy 1990 után „más alakban, színeváltva és meztelenségét sem színlelve, visszatért a luciferi rossz, újólág választani kell a kategorikus imperatívusz parancsának engedve a jó és a rossz között.” Madách filozófiája vezet el arra a felismerésre, hogy „a harmadik évezred elejére a bensőkben táplált remények, bizakodások igencsak megfogyatkoztak. Mégsem adhatjuk fel a küzdelmet.” A diktatúra rabságából kiszabadult erdélyi magyar nemzetiségnek programot kellett adni, megalapozni egy új ideológiát, amelyre jövőjét építheti. Írásaival a „tudat forradalmá”-t kívánja előkészíteni, szolgálni.

[*Műhely*]

Egy 1990 nyarán a vele készített interjúban meg is fogalmazta a prioritásokat: „Előbb a nemzettudatot formáló ideológiákat kell korszerűsíteni, és csak azután következhetnek azok a reformok, amelyek biztosíthatják a nemzeti kisebbségeknek azokat az egyéni és kollektív jogokat, amelyek nélkül európaiságról nem beszélhetünk.” Elősorolja a jogok visszaállítására és szavatolására nélkülözhetetlen garanciákat: uralom nélküli demokrácia; demokratikus közgondolkodás a nemzetről, nemzetiségről; intézményesen biztosított kisebbségi önkormányzat és kollektív jogok; nemzetközi biztosítékok. Igen fontos tényezőnek ítéli meg az otthonosság, a szabadság érzetét, hisz „a szabadságában korlátozott és biztonságában veszélyeztetett, mi több, fenyegetett ember sehohlyan világon nem érzi hazájának azt a földet, ahol él és dolgozik”. A sors igencsak szűkre szabta azt az időt – mindössze öt alkotó esztendő –, amelyeket még munkára szánhatott. Ekkor fogant és papírra vetett gondolatait, eszméit tanulmányok hosszú sora, sűrű szövevű könyvek – *Az értelem keresése*, *Egy polgártárs a kuckóból*, *Az élet értelme*, *A megmaradás parancsolatai*, *Görbe fából nem lesz egyenes* – foglalják magukba.

A történelmi-társadalmi folyamatok elemzéséből leszűrte, azokból kikövetkeztetett gondolatokkal, megállapításaival kortársait, mindenekelőtt az erdélyi magyar értelmiséget, a közszereplésre vállalkozókat kívánta segíteni az előttük álló feladatok tudatosításában, megfogalmazásában, programmá érlelésében. Az 1989-es események után csakhamar világossá vált előtte, hogy a politikai fordulat jellege – „Romániában nem történt valódi forradalom, 1989. december 20-án a nómenklatúra »második vonala« ragadta meg a hatalmat, magyarul puccsot hajtott végre” – kizárja az uralom nélküli demokrácia ideálját – az Eötvös és Bibó által körvonalazott „hatalomkoncentráció korlátozása és megakadályozása” – megvalósításának lehetőségét, az egyéni és kollektív szabadságjogok, közte a nemzetiségi jogok érvényesítését. Hisz az új vezető elit is az agyoncentralizált állameszmében gondolkodik: „egyetlen szent és küldetéses feladatot ismernek el, a mindenekfelett álló homogén nemzetállam védelmét”. A dolgok természetéből fakadó állapotnak és alapkövetelménynek tekintik a teljes lojalitást, alárendeltséget: „A totális államideológia identitásmodellje a nemzettel való azonosulást olyan kötelező normaként írja elő, hogy az egyben a politikai rendszer teljes elfogadását, a közeli és távolabbi célkitűzésekkel való feltétlen azonosulást jelenti.” A nacionalizmus és az állami totalitarizmus kéz a kézben jár, legfőbb akadálya a demokratikus társadalom létrejöttének. „Mindkettő saját »valóságot« alkot a múltból, jelenből, jövőből, azzal a magabiztos meggyőződéssel, hogy a teljes és megcáfolhatatlan igazság birtokosa, rendelkezik az egyetlen tudományos elmélettel a történelemtől és a társadalom fejlődéséről. Az egyén – egyes ember – életcélját és boldogságát a közösséggel – nemzettel, osztállyal – történő teljes és feltétlen egyesülés révén valósíthatja meg.”

A szabadságjogok elismerése és tiszteletbentartása függvényében vizsgálja a közösségi nemzet és individuum, nemzet és nemzetiség összefüggéseit. „A magas értéktartalmú nemzet az egyének alkotó energiáját szabadítja fel, a sok egyes akarattól kell kikristályosodnia a köz akaratának és a társadalom organikus működéséhez oly szükséges politikai konszenzusnak. A nemzeti állam nem veheti tulajdonába az egyéni akarattokat. A másik meghatározó vonása a köz akaratának, hogy nyitott és türelmes azokkal szemben, akik a többségi nemzet nyelvvel és kultúrájával nem azonosak. A nyelvi és kulturális különbözőséget létadottságként, az emberi sokszínűség megnyilatkozásaként ismeri el.” Ezzel szemben áll a totális diktatúrákban uralkodó, a nacionalizmusra alapozott torz ideológia, amely a nemzet és a nemzetiség közé áthidalhatatlan falként magasodik: „A hamis ősiség-image-nak és az imaginárius történelemnek elkerülhetetlen következménye, hogy *tudathasadásos állapot* alakul ki: az emberek mást képzelnek magukról, mint amik valójában. Az identitás tudat hasadása nemcsak az agresszivitást növeli a másságokkal (mások identitásával) szemben, hanem az elzárkózást, a befelé fordulást is.”

A Fábíán Ernő által megrajzolt társadalomkép a demokratikus közgondolkodásnak tulajdonít meghatározó szerepet, jelenesen annak, hogy a társadalom, a hatalom miként viszo-

nyul a nemzeti és nemzetiségi kérdéshez. Az 1990 után megjelent kötetekben e kérdés megvilágításának szán központi szerepet, hisz az erdélyi magyarság jövője szempontjából ez a jövőt fürkésző sarkalatos kérdések közé tartozik. Igen fontosnak tekinti a fogalmi tisztázás kérdését. Herdert idézve szögezi le: „A nyelvemzet az azonos nyelvű és kultúrájú embereket foglalja magába, függetlenül lakóhelyüktől és állampolgárságuktól, a nemzeti kisebbségek nyelvileg és kulturálisan az anyanemzet organikus részét alkotják.” A fogalom további árnyalását célozzák a Széchenyi István nemzeteszményéből kiszűrt gondolatok: „Ha valaki magyarul tud, magyarul beszél, nem jelenti azt, hogy feltétlenül magyarnak kell lennie. A nyelvet meg lehet tanulni mechanikusan, de a nemzetiséget nem, mert az az egyének nemcsak nyelvét, hanem egész lelki és értelmi struktúráját is meghatározza.” Az erdélyi magyarság nemzetiségének létét, önmaga megőrzését, hagyományai és szellemi értékei védelmét és ápolását a nacionalista állampolitika veszélyezteti. A tiltó és korlátozó intézkedések, törvények mellett leginkább az évszázadok során kialakult etnográfiai állapotok megváltoztatása kap hangsúlyos szerepet. „Az ipari társadalomban olyan tendenciák és tényezők hatnak, melyek nem javítják a nemzeti kisebbségek helyzetét, hanem az erőszakos asszimilálást gyorsítják fel. A városiasodás, tendenciózus ipartelepítés, a közösségi életforma felbomlása, bürokratikus, elnemzetietlenítő közigazgatás és adminisztráció, homogenizáló ideológiák mind olyan tényezők, melyek a kisebbségek, az uralkodó nemzettől különböző identitások ellen fordíthatók. Az extenzív iparosítás, a munkaerő-vándorlások egyoldalú szabályozása olyan belső gyarmatosítást alakíthatnak ki, amihez hasonlót a »feudális oligarchia« elképzelni sem tudott.” Az elnyomatás, a kisebbségek ellenében, a beolvasztásukat célzó állami intézkedések súlyos következményekkel járnak. „...az egzisztenciális veszedelemben a kisebbségek identitása is eltorzul, hiányoznak az önmeghatározáshoz szükséges lehetőségek, intézmények és eszközök, leszűkülnek az információs források, életre kelnek a régi és új tévhitek, lankad a kritikai érzék, a gondolkodás nyitottsága az egyén és a közösség elmagányosodik, elvesz a lét autentikussága.” Azonban arra is föl hívja a figyelmet, hogy az adott helyzet, a jogfosztottság és kiszolgáltatottság sem tekinthető fatális végzetnek, semmiképp sem vezethet el a lemondás, az önfeladás irányába, az önleértékelés és felbomlás felé. „Az egyén és a közösség politikai-társadalmi kényszer igája alatt is vállalkozhat hitelessége megközelítésével egyező, lényegét megőrző, önmagát és környezetét megváltoztatni képes tevékenységre.” Ehhez erő adhat az a tudat, hogy küzdelmünkben nem vagyunk egyedül. „...a kisebbségek nyelvükkel, kultúrájukkal, történelmi emlékezetükkel annak a nemzetnek a részei, amelytől, ahogy az lenni szokott, megkérdésük nélkül és beleegyezésük ellenére elszakítottak.” Ez az anyaországra, az anyanemzetre is kötelességet ró. Fábíán Ernő már az 1987-ben írt tanulmányában – *Amiért nem lehet és a lehetőség* – leírta: „...ahhoz, hogy a kisebbségekért esszenciálisan valamit tenni lehessen, a magyarságnak elsősorban önmagával, nemzeti mivoltával kell tisztában lennie. Ezért elengedhetetlen a nemzettudat rekonstruálása. [...] A kis és közepes nagyságrendű nemzetek léte és fejlődése a kisebbségek megmaradásától függ. Melyiknek töredékét likvidálják, várhatja, hogy a következő lépést nemzeti egzisztenciája ellen fogják tenni.” A kisebbségi kérdés megoldásának másik útját – a tanulmányhoz fűzött 1995-ös kiegészítésben – egyetemes megoldás síkján is fölveti: „Ideje lenne attól a tévhitől elfordulni, hogy a kisebbségi kérdés rendezése elsősorban jogi kérdés lenne. Nem. A kisebbségi kérdés mindenekelőtt emberi kérdés, egészen pontosan: a hiteles (autentikus) emberi lét kérdése, a jogok csak annak jogszabályai.”

Az útkeresés, a megoldás módozatai tekintetében lehetséges egy pozitív irányzat is, melyben „a kisebbség államalkotó, autonóm egységként, önjeléből és elhatározásából kapcsolódik az államhoz és a társadalomhoz”. Ahhoz, hogy ez létrejöhessen, a többségi nemzetnek intézményesen biztosítania kell a nemzetiségek önkormányzatának, autonómiájának jogi kereteit. Mert „a külsőleg némelykor tetszetős és jogilag megalapozottnak látszó autonómiák vagy a deklarált

[*Műhely*]

jogegyenlőség a valóságban megtévesztő formák, ha azokban nem valósulhat meg az önkormányzat, ha a közéletben tiltott a politikai érdekképviselet, ha az identitást hordozó kultúrát, a nevelést és oktatást alárendelik a centralizmus állami akaratának, s az egyént megfosztják cselekvési és gondolkodási szabadságától”. Következésképp csak az önkormányzati elv érvényesítése hozhat, jelenthet valós kulturális és társadalmi egyenértékűséget. Ennek elengedhetetlen feltétele: „a nemzeti kisebbségnek önmagát mindenekelőtt politikai szubjektumnak kell tételeznie, és ezt közjogilag is rögzíteni kell. Ez képezheti alapját az önkormányzatnak.” A magát nemzetállamként tételező országban – jelesen: Romániában – ez központi adománként semmiképp sem várható. „A hatalomkoncentráció nézőpontjából mindenféle társadalmi vagy nemzeti kisebbségi különállás, önkormányzat, autonómia olyan oppozíció, mely veszélyezteti a kisajátított politikai akarat zavartalan és gond nélküli működését.” Különösképpen átlépi a hatalom ingerküszöbét, ha az önkormányzathoz, autonómiához hozzátársul az önrendelkezés és valamilyen formája. A kisebbségeknek „e kényszerhelyzetben saját maguknak kell megszervezniük azonosságuk (identitásuk) védelmét a civil társadalom nyújtotta lehetőségek ésszerű kihasználásával, a nemzetállam kényszerével szembeállva. A civil társadalom, az »asszociációk« lehetnek a különbözőség menedéke és megmentői.”

A trianoni döntés nem csupán az erdélyi magyarságot sodorta kisebbségi helyzetbe. Az új országhatárok magyarok millióit szakították el az anyanemzettől. „A főhatalomváltás után az erdélyi, a felvidéki és a délvidéki magyarságból nem irtódott ki az etnikai, nyelvi és kulturális hovatartozás, de az új politikai helyzet, amelybe akarattuk és megkérdezésük nélkül kerültek, arra készítette őket, hogy modus vivendit kereső politikai közösségekké alakuljanak.” Ez azt is jelzi, hogy a magyar kisebbségi kérdés közép-európai problémává szélesedett. Az új főhatalom keretei közt „mindenképpen arra kényszerülnek, hogy nyelvi és kulturális hovatartozásukat megtartva olyan organikus, céltételező akarati közösségekké alakuljanak, amelyek alapvetően megszabják önmagukhoz és a tőlük különböző *másokhoz* való viszonyukat”. Sorsukat, helyzetüket, létkörülményeiket azonos politikai viszonyok határozzák meg. „Lényegi jegyeiben és céljában – különösen az egzisztenciális félelemektől szorongott Kelet-Közép-Európában – az ősiség hajszolása (uralomra jogosító legrégebb és legkiválóbb ősök), a türelmetlenség, az idegengyűlölet, a megalapozatlan hitek és elképzelések, az agresszivitás, melyek alapvetően befolyásolják az egyén és közösség gondolkodását, érzelmeit, viselkedését, magatartását, nem különbek a nemzeti kizárólagosságot megtestesítő rendszer nacionalizmusától.” Változás csak akkor várható „ha kellő racionális nemzeti önkritikával az identitástudatok megtisztulnak a téveszméktől, beidegződésektől, félelemektől, mindazoktól a ferdeségektől, melyek akadályozzák a kommunikációt és helyes – a valósággal és a lehetőségekkel összhangban álló – cselekvést.” Ez csak Kelet-Közép-Európa népeinek megbékélése, őszinte önrevíziója, összefogása, egybehangolt cselekvése révén érhető el. Az azonos helyzetből kivezető útnak is azonos irányba kel vezetnie. „Az új állam, amely felé haladnia kell (kellene) a világ keleti és nyugati felében egyaránt az önkormányzatokra, autonómiákra (területi, kulturális stb.) építkező szabadságjogok rendszerére alapozódhat. Ez hozhatja el az egyéni lét szabadságát éppúgy, mint a különböző nemzetiségek emancipálódását, mert az ún. kollektív jogok is csak az önkormányzati rendszeren belül és azon keresztül gyakorolhatók.” Ez természetszerűleg feltételezi egy új, demokratikus társadalmi és politikai rend megteremtését, azt, hogy a kelet-közép-európai országok a nyugati társadalom fejlődésének vívmányait beépítsék a maguk társadalmi-gazdasági rendjébe. E nélkül „a kisebbségek helyzetének bármilyen rendezése merő ábránd és illúzió”. Ez nem jelenti, hogy a kérdés megoldását csak külső tényezőktől kell várni. Fábián Ernő határozottan kijelenti, hogy „korunk Európájában minden nemzeti kisebbség elsőrendű kötelessége, hogy kimondja: önálló államalkotó politikai szubjektum, az önrendelkezésre és az önkormányzatra való teljes joggal”.

A kisebbségi jogokkal – annak általános és erdélyi vonatkozású kérdéskörével – foglalkozó tanulmányok szintéziseként forgathatjuk *A megmaradás parancsolatai* és a *Görbe fából nem*

lesz egyenes című köteteket. A kötetek alcímei közelebb visznek tartalmukhoz. A megmaradás parancsolatait Erdély több százados történetével példázza, jut el a következtetéshez: „Erdély története az önkormányzatok története.” Történelmi példák sokaságával jelzi a Németh László-i tételt: a megismerés: megértés, a megértés: szeretet. A kötet lapjain mindvégig ott leng az Ady Endre által megfogalmazott kijelentés – „Erdélynek külön lelke van” – szelleme, mely a transzszilvanizmusban teljesedik ki. A Fábíán Ernőnek oly kedves téma feltárása valóságos történelmi leckévé magasztosul, mely a mai és eljövendő nemzedék nemzeti öntudatát gazdagíthatja, határon innen és túl, az anyaországban és az elcsatolt területeken egyaránt. Az erdélyiségben megtestesülő sokszínűség váltotta ki a román politika agresszív magatartását: „a román állam legfőbb célja nem a sokszínűség megőrzése, hanem annak likvidálása” – idézi Vintilă Brătianu 1926-ban elhangzott szavait. A hatalmi arrogancia, a meg nem értés és gyűlölet az oka annak, hogy a lehetőség nem vált valósággá: „Erdélyből Európa mintaoországa lehetett volna, ha a nemzetállami ideológia és a balkanizálódás politikája nem verte volna széjjel ezt a lehetőséget. Erdélyből Svájc lehetett volna...” Fábíán Ernő másik kötete – alcíme: *A marx-i-lenini kisebbségpolitika elméletének és gyakorlatának színváltozásai* – a nemzetiségi kérdés nemzedékekbe sulykolt tökéletes megoldása tételének cáfolatát nyújtja, leleplezve annak álnokságát, hamis tételeit, különös hangsúllyal az „eredeti” román megoldásokra, a „magyar nemzetiségű románok” etnikai fogalomként történt kanonizálására. Szerzeágazó filozófiai, ideológiai tájékozottsággal, történelmi beágyazottsággal tárja elének a nemzetiségi kérdés szocialista növésstervét, testamentumként kora és az utána jövők tanulságaképpen. A kötet cím igen találó metafora: görbe fából nem lesz, sosem lehet egyenes. Azt – Nagy Sándor-i módra – többől ki kell vágni, a rendszert fel kell számolni, az azt éltető és működtető, nemzetiségi és kulturális genocídiumot gerjesztő torz ideológiát pedig ki kell törölni az emberiség emlékezetéből.

Fábíán Ernő nyilvános szereplései közé tartozott az 1995-ös nagybányai Németh László-emlékkünnepség. Megszólalását elgondolkodtató korpéppel indította: „...az emberiség történetének talán legkiterjedtebb és legmélyebb kulturális válságából keresi a kivezető utat. Mindent nem lehet az összeomlott kommunizmusra fogni, a civilizáció válságáról van szó. E válság egyik legkifejezőbb tünetegyüttese a szavak, fogalmak és tettek hitelvesztése. Léteünk hiteleségét veszítettük el. Még érthetőbben: nincs hitele a beszédnek, írásnak, cselekedetnek, viselkedésnek.” Megdöbbenő szavak. Akkor kevesen vagy alig valaki is érthette azok mély és igaz tartalmát. Az azóta elmúlt idő, életműve ismeretében válnak valóban érthetővé. A társadalmi mélyáramlatok ismerete, a keserű közéleti tapasztalat volt rá a fedezet. Fábíán Ernő életútja és munkássága is példaélet lett, őt is a Jó ügy szolgálata, az evilági ember szolgálata sarkallta, vezérelte, hisz „az egyén csak közössége melegében találhat otthonra”. Immár az ő életműve is „emberbőrbe kötött remekművek” foglalat, melyből tanulnunk lehet, tanulnunk kell.

Fábíán Ernő a kovásznai kuckóban a transzcendens reménytől éltetve, az értelmiségi lét eszmei elkötelezettséggel nemesítve szolgálta népét. Madách Imre példája nyomán ő is a jó oldalára állt, vallotta, hogy „az egzisztenciális veszélyben – »egy kalitkában a fenevaddal« – az egyén kötelessége, hogy azokért tevékenykedjen, akiket az elpusztulás fenyeget. [...] Ez nem a népszellem vagy más misztifikált történelmi erő, kötelező előírása, hanem a szabad választás természetéből fakad. Mert az ember nem maradhat tétlen és közömbös, amikor a természet és a történelem rendjét kifogatva nemzeteket, nemzetiségeket akarnak megfosztani nyelvüktől és kultúrájuktól. Ekkor a jó és a rossz közötti választás, hogy melyikkel kötelezem el magamat, nem lehet kétséges.” Töllát, mestere és példaképe, a *Tanút* író Németh László példájára a társadalmi kérdésekkel való őszinte, nyílt, bátor szembenézés parancsa, a minőség igénye vezette, kora szorongó tájékoztatanságából fakadó kérdésekre keresve vála-

[*Műhely*]

szokat. A konok következetességgel a saját útját járta, mely fölé erkölcsi/etikai parancsolatként jegyezte fel Apáczai Csere János szavait: „Kik az igazságot egyszer elhagyják, soha aztán egyenesen járni nem tudnak.” Fábián Ernő erdélyi értelmiségi volt, aki az adott lehetőségek és korlátok keretein belül „az értelmes cselekvés lehetőségeit” kutatta és mutatta fel. Erdélyi értelmiségi volt – a kibontakozáshoz, a nemzetiségi kérdés igazságos megoldásához nélkülözhetetlen eszmék, hitek, remények, filozófiák és ideológiák szolgálója –, aki a maga sorsán át érzékelhette a kisebbségi lét minden súlyát és keservét. A korán jött betegség, majd a halál tett pontot az emberiség, az erdélyi magyarság sorsa fölött virrasztó áldásos munkája végére.

Halála egy csodálatos életutat zárt le. Az akkor elhangzott méltatások közül – írásunk zárógondolataként – idézzük emlékezetünkbe a volt tanítvány, Bukovinszky Cs. Miklós gondolatait: „Fábián Ernő otthonteremtő ember volt. Otthont teremtett azoknak, akik itt, ezen a földön, Erdélyben önmagukat keresik, azoknak, akik a megmaradást az emberi minőség megvalósításában látják. Azoknak, akik a házépítést azzal kezdik, hogy telkük bejáratára székely kaput állítanak.” A pályatárs, Gazda József az eszmék fejedelmétől, a látó embertől búcsúzott. „Látta az utat. És: tudta az utat.” Horváth Arany interjújának címe Fábián Ernő munkásságának találó jellemzését adja: abban valóban „a reménytelenség győzelme” ölt testet.

Az idézeteket az *In memoriam Fábián Ernő* című kötet az oly korán elhunyt alkotó kultuszát volt hivatott ápolni. Ezt szolgálja az elmúlt év novemberi kovásznai szoborállítás, mely a szülőváros, az erdélyi magyarság tiszteletadásának bronzba öntött bizonyságaként áll a város főterén. Tekintetéből erőt és bizakodást, reményt meríthetünk, indítást arra, hogy köteteit újra s újra föl-
lapozzuk, erőt és kitartást, eligazítást és buzdítást nyerve a magunk szolgálatához.

Altorjay Jenő altábornagy

MÁRIÁS JÓZSEF (1940) újságíró. Nyíregyházán él.